

Kəmalə Saleh qızı Vəliyeva²⁵

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ ELLİPTİSİZM

Giriş hissə. Bu məqalə elliptik söyləmlərin struktur-semantik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə həsr edilmişdir. Məqalədə ellipsis anlayışına yanaşmaların sistemləşdirilməsi təqdim edilmişdir. Ellipsis təbiətinə görə mürəkkəb hadisə kimi təbii dilin sintaktik sistemində xüsusi yer tutur. Məqalədə elliptik cümlə probleminin həll edilməsi sintaksis elminin ən aktual məsələlərindən biri hesab edilir. Məqalədə qeyd edilir ki, elliptik cümlələrin öyrənilməsində ən mühüm məsələlərdən biri onların struktur və semantik planlarda tamlığı və natamamlığı məsələsidir. Məqalədə həm də elliptik cümlələrin əsasən şifahi-dialoji nitq üçün xarakterik olduğu qeyd edilir. Yarımçıq (formal cəhətdən yarımçıq, lakin mənası kontekst, situasiya və ya intonasiya vasitəsilə təmin edilən cümlələr) və elliptik cümlələr arasındakı fərqlərdən danışılır.

Məqalədə göstərilir ki, elliptik cümlələr müstəqil işlədilə bilən xüsusi cümlə tipidir, onların spesifik cəhəti kontekstdə xatırlanmayan, yəni məna baxımından məlumatın ötürülməsi üçün zəruri olmayan feili xəbərin olmamasıdır. Elliptik cümlələr replika və dialoqlara xas olan, bir yaxud bir neçə üzvü çatışmayan, kontekstdə tam cümlə kimi uyğun gələn natamam cümlələr kimi təsvir edilir. Onların çatışmayan üzvləri kontekst və situasiyadan bərpa edilə bilər. Kommunikativ-semantik strukturun formalaşmasına şifahi nitqin baş verdiyi mühitin, jestlərin, nitqin tempinin, intonasiyanın və digər amillərin təsiri olduğundan əsasən yarımçıq cümlələrdən istifadə olunur.

Əsas hissə. Müasir dilçilikdə təktərkibli cümlələrin statusuna dair fərqli fikirlər hökm sürülür. Bu fikirlər arasında ortaq məqam ondan ibarətdir ki, təktərkibli cümlələr tərkibində feilin şəxslili forması olmayan cümlələrdir. A.A.Şaxmatova görə, “yarımçıq cümlələr bu və ya digər üzvün buraxıldığı halda özünə yer alır. Elliptik cümlələri tam cümlələrin struktur variantı kimi şərh edən A.A.Şaxmatovun fikrincə, “qrammatik baxımdan təktərkibli cümlələrin mahiyyəti subyekti və predikatın birləşməsi cümlənin bir üzvündə özünə uyğunluq tapmasından ibarətdir” (1, s. 620).

A.M.Peskovski isə öz tədqiqatlarında elliptik cümlələri “yarımçıq cümlələr” kimi nəzərdən keçirir və onları “bir və ya bir neçə üzvü çatışmayan” cümlələrə aid edir. Müəllifin fikrincə, “ikinci dərəcəli üzvləri olmayan cümlələr yarımçıq cümlələrdir”. Elliptik cümlələri müstəqil cümlə kimi şərh edən V.V.Vinoqradov yazırdı ki, “elliptik və ya yarımçıq cümlələr” müstəqil strukturlar olmaqla yanaşı, həm də tamtərkibli cümlələr kimi kommunikativ funksiya yerinə yetirirlə bilər (2, s. 450).

Qeyd edək ki, xüsusi sintaktik hadisə olan ellipsis zamanı semantik strukturun elementlərindən biri söyləmin üst qatında ifadə olunmur. Halbuki elliptik konstruksiyaları linqvistik baxımdan nəzərdən keçirərkən onu struktur-qrammatik və məna vahidi kimi təqdim etmək mümkündür. Elliptik cümlələrin struktur-semantik təşkili məna yarımçıqlığı və onun yerinin doldurulması üsulları baxımından araşdırılır. Bu cür yarımçıqlığın yerinin dolumunun mənbəi dialoq və danışığın konsituasiyası ola bilər. Elliptik cümlələrin formalaşmasında linqvistik kontekstlə müqayisədə konsituasiyanın təsiri daha güclüdür.

Göründüyü kimi, linqvistik kontekst elliptik cümlələrin struktur-semantik tərtibinə təsir edən amillərdən biridir. Elliptik söyləmə gerçəklik situasiyasının hər hansı bir elementinin nominasiya vasitəsi kimi çıxış edir. Elliptik cümlələrin semantik strukturunun formalaşması onların tipikləşmiş ünsiyyət situasiyasına daxil olması nəticəsində baş verir. Bu cür cümlələr özlərinin spesifik struktur sxemləri ilə konsituativ linqvistik vahidlər kimi çıxış edirlər. Danışığda elliptik cümlələr dildənkənar gerçəklik situasiyası ilə bağlılıq nümayiş etdirir, onların semantikasi kommunikativ, situativ-istiqlamətli, üstəlik mürəkkəb xarakter daşıyır.

Ellipsis müəyyənləşdirilməsində kontekst və situasiyanın həlledici rolunu nəzərdən keçirən Ş.Balli yazırdı ki, “biz ellipsisi situasiyanı “prezentasiya edən” deyktik elementlərin və ya konteksti “representasiya” edən anaforik elementlərin “düşünülmesi” kimi nəzərdən keçirməkdə israrlıyıq”. Oxşar fikri qeyd edən V.Q.Admoninin fikrincə, “bəzi hallarda kontekst və ya situasiya cümləni “yüngülləşdirir” bilirlər və bununla da onun tərkibinə müvafiq birləşmə formalarının birbaşa daxil edilməsindən yan keçməyə imkan verir, bu forma isə özünün real məna dolumunu situasiya və ya kontekstdən alır.

Qərb, xüsusən də ingilis dilçiliyində tərkibində feilin şəxslili formasının olmadığı, lakin bununla belə, onların tam məzmununa malik olmalarında və buna görə də cümlələrin ekvivalenti kimi çıxış edən bilən cümlələrdən bəhs edilir. Bəzi Qərb qrammatistləri, məsələn, V.L.Çeyf təktərkibli cümlələri müstəqil cümlələr kimi fərqləndirmir. Ç.Fris isə öz növbəsində təktərkibli cümlələrin mövcudluğunu qəbul edir. O yazır: “təktərkibli cümlələrin iki növü vardır: onlar ya müəyyən mübtədə və ya xəbərdən, ya da bir sözdə cəmləşdirilmiş mübtədə və ya xəbər ideyasını təmsil edən sözdən ibarət olurlar”.

Linqvistik mənbələrdə yarımçıq cümlələrə münasibətdə ortaq cəhət onların istənilən dildə monoloji, dialoji təzahür formalarından asılı olmayaraq danışığ dili üçün səciyyəvi olmasından ibarətdir. G.O.Kern elliptik cümlələrdən bəhs edərkən onları struktur baxımdan tam, lakin tərkibində feili olmayan cümlələr kimi izah edir. Fikrini əsaslandırmaq üçün isə o, feilsiz əmr cümlələrini misal göstərir. Məsələn, Hat soff!; Your passport, please! B.Blekston isə bu tip cümlələri üslubi vasitələr kimi müəyyənləşdirir və onlara danışıda daha çox rast gəldiyini qeyd edir. Müəllif buraya nida cümlələrini - What a hot day! və inkarlıq bildirən sözün bütöv cümləni əvəz edə bildiyi

²⁵ ADDA “Xarici dillər” kafedrasının baş müəllimi

inkarlıq bildirən cavabları aid edir. Məsələn, *Is it going to rain? I hope not*. İ.F.Vardula görə, “sıfır sintaksemələr təkcə məzmunu deyil, həm də ifadəyə malik olmurlar. Sıfır ifadələrin özünəməxsusluğu ondan ibarətdir ki, onlarda “akustik xüsusiyyətlərin məcmusu sıfıra bərabərdir, lakin onlar da özlərini eksplisit kimi, yəni maddi ifadə olunmuş kimi aparırlar. Maraqlı məqam ondan ibarətdir ki, İ.F.Vardul sıfır və ellipsis anlayışlarını fərqləndirməyə cəhd edir: “ellipsiyaya uğramış üzdən fərqli olaraq, sıfır üzv kontekst və situasiyadan asılı deyildir və eksplisit sintaksemələrin yerləşdirilməsinə yol vermir”. Əlavə edək ki, bizim ellipsis anlayışımızı nəzərə alsaq, onda məlum olar ki, professor İ.F.Vardul ellipsis haqqında öz müstəqil araşdırmasında “ellipsis” və “yarımçıqlıq” anlayışlarının fərqi ciddi yanaşmamış və araşdırmasında “ellipsis” və “yarımçıqlıq” anlayışlarının fərqi ciddi yanaşmamış və buna görə də o, ellipsis dedikdə, cümlənin kontekst və ya konsituasiyadan bərpa bilən buraxılmış oluna elementini kimi başa düşülür.

H.Poutsuma isə elliptik cümlələrə mübtəda və ya xəbəri olmayan cümlələrə aid edir və onun fikrincə, “onlar kontekstdən bərpa edilə bilməz”. Müəllif elliptik cümlələrin beş növünü müəyyən edir: faktı təsdiq edən, məsələn, *No pains, no gains*, emosiya ifadə edən, məsələn, *All right!*, sual, məsələn, *What about her* ritorik sual və nidalar, məsələn, *One knows the value of freedom, what then?*, əmr cümlələri, məsələn, *Your passport, please*.

Burada daha bir məqama diqqət yetirmək istədik ki, yarımçıq (formal cəhətdən yarımçıq, lakin mənası kontekst, situasiya və ya intonasiya vasitəsilə təmin edilən cümlələr) və elliptik cümlələr arasında müəyyən aşkar fərqlər mövcuddur. Hələ birvaxtlar H.Svit yazırdı ki, “elliptik cümlələr müstəqil işlədilə bilən xüsusi cümlə tipidir, onların spesifik cəhəti kontekstdə xatırlanmayan, yəni məna baxımından məlumatın ötürülməsi üçün zəruri olmayan feili xəbərin olmamasıdır”. Vınogradov isə elliptik cümlələr dedikdə, quruluş elementləri – sözünüclər, artikkelər, bağlayıcılar, köməkçi feillərin olmadığı cümlələrə nəzərdə tutur. Ümumiyyətlə, danışmaq üçün səciyyəvi olan elliptik cümlələr ikinci həmsöhbətin danışığında məna baxımından yarımçıq olması ilə xarakterizə edilə bilər. Bu səpkili cümlələr semantik cəhətdən tam, struktur cəhətdən isə yarımçıq olan cümlələrdir. Elliptik cümlələrin strukturunda xəbər olmur və bu da həmin cümlələrə sürətlilik, şiddətlik, intensivlik, gərginlik çaları verir (3, s. 3-29).

“Ellipsis ifadəsini tapmayan, amma tapması mümkün olan linqvistik dəyər” kimi qiymətləndirən K.M.Abdullayevin fikrincə, “elliptiklik ideyası əslində sintaktik vahidin dəyərə malik yoxluğunun üzərində qurulur və məhz belə bir yoxluq ellipsisli komponentləri, ya da başqa sözlə desək, sıfır üzvlü komponentləri başqa komponentlərlə daha sıx bağlayır”. Cümlə daxilində ellipsis hadisəsinin baş verməsi heç də həmin konstruksiyada fikrin yarımçıqlığı anlamında qəbul edilməməlidir, çünki belə cümlələrdə istənilən bir üzv ellipsisə yalnız o şəraitdə uğrayır ki, cümlənin özündən və ya məndən onun bərpası mümkün olsun. K.M.Abdullayev hesab edir ki, “ellipsisləşmə dolayısı ilə cümlə quruluşunda danışanın, informasiya verənin əvvəlcədən nəzərdə tutduğu modelin təqdim edilməsinə xidmət edir. Beləliklə, ellipsisli cümlə quruluşunu yalnız formal baxımdan deformasiyaya uğramış kimi qəbul etmək olar. Əslində bu deformasiyaya uğramış quruluş informasiya qəbul edən dil şüurunda gizlənmiş tam təəvvürüdür”.

Cümlənin insan fikrinin subyektiv xüsusiyyətlərinə şərtlənmiş ellipsisi dilin ən geniş yayılmış hadisələrinə aiddir. F.Y.Veysəlinin fikrincə, “elliptik cümlələrə - Haraya? - Evə (gedirəm), Evə - Hə (əvəzinə). Bu cümlələr qrammatik cəhətdən tam formalaşmadığına görə onlara parselyativ və ya parazitiv cümlələr də deyilir”.

A.Y.Məmmədov ellipsis hadisəsini tədqiq edərkən onun kontekst və konsituasiya ilə bağlı aşağıdakı növlərini fərqləndirmişdir: “1) dialoqda ellipsis; 2) anaforik konstruksiyalarda ellipsis; 3) yarımçıq cümlələrdə ellipsis”.

İngilis dilində feilsiz əmr cümlələri adi məişət danışığında geniş işlənməkdədir. Tərkibində feil olmayan bu sözləmlər adətən isimlərdən ibarət olur. Bu sözləmlər xüsusi intonasiya ilə müşayiət olunur. Məsələn, *Silence!*, *The salt, please!*, *Hats off!*, *Quite!*, *Out!*, *Out with it!*

Əlavə edək ki, linqvistik mənbələrdə feilsiz sözləmlər qrammatik cəhətdən “qüsurlu” hesab edilir, çünki onlara bir əsas hissə xasdır. Bina görə də, onlar tamtərkibli cümlənin elementlərinə parçalana bilmir. İngilis dilindəki əmr cümlələri dinləyəndə qəti əmr, təklif və ya dəvət təsiri yaradır. Feilsiz əmr cümlələrinin baş üzvünün morfoloji təbiətindən asılı olaraq aşağıdakı tiplər üzrə təsnif edilə bilər.

Əlavə etmək istədik ki, feilsiz əmr cümlələri arasında nominativ deyil, kommunikativ funksiyanı yerinə yetirən vokativ cümlələrə tez-tez rast gəlinir. Bu cümlələrdə adətən dinləyənin adı və ya onu müstəqil təküzlü cümlə kimi müəyyənləşdirən söz işlədilir. Məsələn, *John!*; *Mr. Brown!*; *Doctor!*; *Dad!*

Məlumdur ki, feilsiz əmr cümlələrinin hamısı üçün ümumi cəhət onların kontekst (konsituasiya) və danışmaq situasiyası ilə sıx bağlılığıdır ki, məhz bunun sayəsində onlar kommunikativ cəhətdən funksionallıq qazana bilirlər. Bundan başqa, bu tip cümlələrdə emosianın ifadəsində intonasiya xüsusi rol oynayır. Bu cümlələrin emosionallığın gücü onların struktur natamamlığı ilə mütənəsibdir, yəni sözlərin qısa olduqca, onların intonasiyası bir o qədər qabarıq olur. Özlərinin qrammatik naqisliyinə görə bu tip sözləmlər ellipsis, sıfır üzvlü cümlə adlandırılan nitq strukturlarına yaxındır. Lakin qeyri-predikativ sözləmləri ellipsislərlə eyniləşdirmək məqsədəuyğun deyildir, çünki elliptik cümlələr danışqda müəyyən konnotativ şəraitdə meydana çıxır. Məsələn, *Here!* və ya *Quickly!* Halbuki qeyri-predikativ sözləmlər informasiyanın ixtisarının konnotativ nəticəsi deyil, qeydə alınmış qrammatik normadır və buna görə də ellipsisə bərabər tutula bilməz. O.Musayev bu tip cümlələri yarımçıq cümlələr kimi izah edir. Onun fikrincə, “...ingilis dilində də bəzən, xüsusən şifahi nitqdə cümlə üzvlərindən biri və ya bir neçəsi buraxılır, işlədilmir; ünsiyyət baxımından ona ehtiyac hiss olunmur”. Daha sonar, müəllif yarımçıq cümlələr adlandırdığı bu cümlələrin mübtədadan, xəbərdən, tamamlıqdan, zərflikdən və bir də modal sözlərdən ibarət olmaqla beş növünü göstərir. Müəllif mübtədadan ibarət olan yarımçıq cümlələrə (təktərkibli) nümunələr verir. O.Musayev həm də təktərkibli və yarımçıq cümlələrin fərqləndirilməsinə də münasibətini bildirir. Onun fikrincə, “...yarımçıq cümlədə buraxılmış üzv

asanlıqla bərpa edilə bildiyi halda, təktərkibli cümlələrdə heç bir üzv buraxılmadığına görə, onu bərpa etmək mümkün olmur”.

Ş.Balli belə hesab edir ki, ellipsis dialoji nitqi xarakterizə edən əsas vasitələrə aiddir. Ellipsisin dialoji ünsiyyətdə müntəzəm istifadə edilməsi təkcə normativliyini deyil, həm də həmin vasitənin qanunauyğun və məqsəduyğun olmasını sübut edir. Dialoji bütövün tərkibində mənaca sıx əlaqəli, sonrakı söyləmin əvvəlkinə birbaşa reaksiyası olan söyləmlərlə mübadilə baş verir. Buna görə də sonrakı söyləmlərin xitab monoloji nitqində olduğu kimi genişlənmiş sintaktik strukturların qurulması sonrakı replikalarda əvvəlki replikaların və sintaktik strukturların söz tərkibində dubletlərin yaranmasına gətirib çıxara bilər. Ellipsisdə dialoji nitqin əsas məziyyəti – funksiyanın mənasının strukturun mənasının üzərində üstünlüyünə meyil” özünü büruzə verir. Ellipsisin köməyiylə informasiya cərgəsi daha dəqiq qurulur, mənanın detallaşmasına yardım edən sinonim əvəzləmələr vasitəsilə informasiya cərgəsinin dəyişməsi baş verir” (4, s. 383).

Dialoq struktur tərtib qaydaları sosial kontekstin təsiri altında olan elliptik konstruksiyaların işləndiyi əsas sahədir. Cümlənin ayrı-ayrı hissələrinin buraxılması dialoji nitq üçün normal hesab edilir, çünki ünsiyyət konsituasiyası buraxılmış üzvün xatırlanmasını tələb etmir (onlar konsituasiyadan aydın ola bilər və ya deyilənin mühüm informativ sahəsi deyildir). Elliptik cümlələr emosional, dəqiq və ifadəlidir.

Nəticə. Sonda əlavə etmək istədik ki, elliptik cümlələr qənaət və izafilik strukturlarının qarşılaşması ilə təşəkkül tapan sintaktik ekspressivliyin mərkəzində qərarlaşır. Ellipsis danışqda və ya mətnə (diskursda) dil vahidinin buraxılmasıdır ki, onun köməyiylə müəyyən şəraitdə bir sözlə digər hallarda bütöv bir cümlənin vasitəsilə ifadə oluna biləcək fikri ifadə etmək olar. Bu hadisə konkret dildə hərəkətdə olan dil vasitələrinə qənaət prinsipinin təsirindən yaranır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Шахматов А.А. Синтаксис русского языка. С.-т-Петербург: Издательство ЛКИ, 2007, 620 с.
2. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. М.: УРСС, 2001, 450 с.
3. Виноградов В.В. Некоторые задачи изучения синтаксиса простого предложения // Вопросы языкознания, № 1, с. 3-29
4. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы английского языка. М.: Эдиториал URSS, 2001, 383 с.

Açar sözlər: cümlə, yarımcıq cümlə, struktur, kontekst, elliptik cümlə

Key words: sentence, incomplete sentences, structure, context, elliptical sentences.

Ключевые слова: предложение, неполные предложения, структура, контекст, эллиптические предложения,

Эллиптицизм в английском и Азербайджанском языках

Резюме

Данная статья посвящена вопросам изучения структурно-семантические особеннос-тей эллиптических предложений. В ней сипредставлена систематизация подходов относительно статуса понятия эллипсиса. Эллипсис, как сложное по своей природе явление, занимает особое место в синтаксической системе естественного языка. В статье подчеркивается, что решение проблемы эллиптических предложений является одной из важнейших задач синтаксической науки..

Ellipticism in english and Azerbaijan languages

Summary

The article focuses on the study of structural and semantic features of Elliptical sentences. It provides the systematization of approaches concerning the status of ellipsis. Ellipsis is of a complex nature and has been particularly significant for the syntactic system of natural language. In the article it is stressed that dealing with the issue of elliptical sentences is a major challeg.

The author notes that when studying elliptical sentences, one of the important tasks is to determine their completeness or incompleteness in structural and semantic respects. The article also indicates that elliptical sentences are mainly characteristic of oral dialogic speech.

Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Nuriyyə Rzayeva